

Hadis Şerhlerinde Üslûb-ı Hakîme Dair Bazı Tespit ve Tenkitlerin Değerlendirmesi

Mesut Çakır | <https://orcid.org/0000-0002-0778-4157> | mcakir@fsm.edu.tr
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>

Öz

Belâgat, sadece estetik bir anlatım biçimi değil, aynı zamanda dinî metinlerin derinliğini ve maksadını doğru bir şekilde kavrayabilmek için vazgeçilmez bir ilimdir. Hadislerde yer alan söz sanatları, Hz. Peygamber’in irşad üslûbunu ve eğitim yöntemlerini anlamada önemli bir anahtar işlevi görür. Bu sanatlar içerisinde üslûb-ı hakîm, hem sözdeki inceliği hem de muhatabın yönlendirilmesini esas alması bakımından müstesna bir yere sahiptir. Genel olarak, “bir söze veya soruya, muhatabın beklemediği şekilde karşılık vermek ya da soru sorana talep etmediği bir cevap vermek” şeklinde tanımlanan bu sanat, belâgat literatüründe Kur’an âyetleri ve hadisler üzerinden örnekendirilmiştir. Özellikle hicrî 8. yüzyıldan itibaren kaleme alınan hadis şerhlerinde bu konuya dikkat çekilmiş, hadislerdeki üslûb-ı hakîmin mahiyeti ve hikmetleri üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır. Hadis şârihleri kimi zaman yalnızca “burada üslûb-ı hakîm vardır” demekle yetinirken, çoğu kez bu tespitlerini detaylı izahlarla desteklemiştir. Ancak, hadislerde üslûb-ı hakîmin varlığına dair yapılan değerlendirmeler, şerhler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bazı hadislerin üslûb-ı hakîm sanatını ihtiva edip etmediği konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Şârihler arasındaki temel ihtilaf, Hz. Peygamber’in verdiği cevabın sorunun beklenen cevabı olup olmadığı hususunda toplanmaktadır. Bu noktada, bir hadiste Hz. Peygamber’in doğrudan değil, dolaylı bir cevap vermesi, bazı âlimler tarafından üslûb-ı hakîm olarak değerlendirilirken, bazıları tarafından bağlamın farklı yorumlanması gerektiği şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada öncelikle üslûb-ı hakîmin belâgat ilmindeki yerine bakılmış ve ardından hadislerdeki üslûb-ı hakîm konusu hadis âlimlerinin değerlendirmeleri ışığında ele alınmış, konu etrafında ortaya konan tespitler, açıklamalar ve tenkitler incelenmiştir. Böylece, hadis ilmi çerçevesinde üslûb-ı hakîmin nasıl tespit edildiği ve bu konudaki farklı görüşlerin hangi dayanaklara sahip olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Hadis şerhlerinde yapılan bu tartışmalar, yalnızca üslûb-ı hakîmin varlığını tespit etme meselesi değil, aynı zamanda Hz. Peygamber’in sözlerinin anlaşılma biçimleri açısından da önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Hz. Peygamber, Üslûb-ı Hakîm, Şerh, İhtilaf.

Atıf Bilgisi

Çakır, Mesut. “Hadis Şerhlerinde Üslûb-ı Hakîme Dair Bazı Tespit ve Tenkitlerin Değerlendirmesi”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2025), 217-233.

<https://doi.org/10.33718/tid.1648755>

Geliş Tarihi	: 28.02.2025
Kabul Tarihi	: 11.05.2025
Yayın Tarihi	: 30.06.2025
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Evaluation of Some Determinations and Criticisms on the Uslûb al-Hakîm in Hadith Commentaries

Mesut Çakır | <https://orcid.org/0000-0002-0778-4157> | mcakir@fsm.edu.tr
 Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith,
 İstanbul, Türkiye
 ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>

Abstract

Rhetoric (balaghah) is not merely an aesthetic form of expression; it is also an indispensable science for correctly grasping the depth and intent of religious texts. The rhetorical devices found in hadiths serve as an important key to understanding the Prophet Muhammad's style of guidance and methods of education. Among these devices, *uslûb al-hakîm* holds a distinguished place, as it emphasizes both the subtlety of speech and the redirection of the audience. Generally defined as "responding to a statement or question in a way that the interlocutor does not anticipate or giving an answer that the questioner did not request," this rhetorical technique has been exemplified in classical rhetoric literature through Quranic verses and hadiths. From the 8th century Hijri onwards, hadith commentaries have increasingly drawn attention to this concept, with various interpretations offered regarding the nature and wisdom of *uslûb al-hakîm* in hadiths. Some hadith commentators simply state, "Here, *uslûb al-hakîm* is present," while others provide extensive explanations to support their assessments. However, evaluations regarding the presence of *uslûb al-hakîm* in hadiths have led to differing opinions among commentators, giving rise to debates about whether certain hadiths truly embody this rhetorical technique. The fundamental point of contention among scholars lies in whether the Prophet's response aligns with the expected answer to a given question. In some cases, the Prophet's indirect response is interpreted as an instance of *uslûb al-hakîm* by some scholars, while others argue that the context should be understood differently. This study first examines the role of *uslûb al-hakîm* in the discipline of rhetoric and then explores its presence in hadiths based on the evaluations of hadith scholars. It analyzes the findings, explanations, and critiques presented on the subject. In doing so, the study aims to uncover how *uslûb al-hakîm* is identified within the science of hadith and the foundations upon which differing scholarly opinions are based. The discussions found in hadith commentaries regarding this rhetorical technique not only concern the identification of *uslûb al-hakîm* but also offer significant insights into the interpretation of the Prophet's words.

Keywords

Hadith, Prophet Muhammad, Uslûb al-Hakîm, Commentary, Dispute.

Citation

Çakır, Mesut. "Evaluation of Some Determinations and Criticisms on the Uslûb al-Hakîm in Hadith Commentaries". *Trabzon Theology Journal* 12/1 (June 2025), 217-233.

<https://doi.org/10.33718/tid.1648755>

Date of Submission : 28.02.2025

Date of Acceptance : 11.05.2025

Date of Publication : 30.06.2025

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Hadislerin belli bir kısmının Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'e yöneltilen sorular ve bunların cevaplarını içeren rivâyetlerden oluştuğu bilinen bir husustur. Bu tür hadisleri bize aktaran sahâbîler bazen isim vererek bazen de isim vermeden "Bir adam Allah Resûlû'ne şöyle dedi." şeklinde bir ifade ile sorulan soruyu ve ardından Resûlullah'ın verdiği cevabı rivâyet eder. Bu, hadislerin sebab-i vürûdunu anlayabilmenin yanında Hz. Peygamber'in cevap verme tarzını öğrenmemize de imkân sağlar. Hz. Peygamber soru soran sahâbîye kimi zaman sorunun cevabını verirken kimi zaman da farklı bir şey söylemeyi tercih etmiştir. Mesela, "En çok iyilikte bulunmam gereken kimdir?" diye sorana "Annen." derken,¹ "İman nedir?" diye soran kimseye imanın tarifini yapmak yerine "İyiliklerin seni sevindiriyor ve yaptığın hatalar üzüyor ise sen müminsin." şeklinde cevap vermiştir.² Bazen de "Deniz suyundan abdest alabilir miyiz?" diye sorulan soruda olduğu gibi, Hz. Peygamber "Denizin suyu temiz, ölüsü de helaldir." buyurarak cevabın yanında fazladan bir bilgi verdiği de olmuştur.³ Son iki örnekteki gibi bir söze veya soruya muhatabın beklemediği bir şekilde karşılık verilmesine belâgat ilminde "üslûb-ı hakîm" denmektedir.⁴

Üslûb-ı hakîm konusunda hem İslam dünyasında hem de ülkemizde pek çok akademik çalışma yapılmıştır. İslam dünyasında bu konudaki çalışmalardan biri Hebye b. Kû'ya ait Üslûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-Hadîsi'n-Nebevîyyi's-Şerîf isimli yüksek lisans tezidir. Yazar üslûb-ı hakîm sanatının tarifini ve belâgat eserlerindeki tarihçesini vermiş, bu sanatın kullanımını farklı konulardaki âyetler ve sekiz hadis üzerinden incelemiştir.⁵ Sâlih Kemâl Kâmil Mahmûd ise *el-Üslûbu'l-hakîm fi'l-Hadîsi'n-Nebevîyyi fi Sahîhi-i Buhârî* adlı çalışmasında on hadisi üslûb-ı hakîm sanatı açısından ele almış ve hadislerde geçen birçok kelimeyi dil bilgisi yönünden değerlendirmiştir.⁶ Ali Zevârî Ahmed, Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'ân'î'l-Kerîm adlı yüksek lisans tezinde mezkur sanatı inceleyip, kırk âyeti örnek olarak ele almıştır.⁷

Üslûb-ı hâkim konusunda ülkemizde de hatırı sayılır miktarda akademik çalışma ya-

- 1 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Dîb el-Bugâ (Beyrut: el-Yemâme, 1407/1987), "Edeb", 2 (No. 5626); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Bir ve Sıla", 1 (No. 2548).
- 2 Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 36/497 (No. 22166). Şuayb el-Arnaût "hadis sahihtir" demiştir.
- 3 Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik, *el-Muvatta'*, nşr. Muhammed Fuâd b. Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985), "Tahâret", 12 (No. 41); Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabellî (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 39 (No. 83); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ Tirmizî, *Sünen*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Tahâret", 52 (No. 69). Tirmizî hadis hakkında "hasen sahihtir" demiştir.
- 4 Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed Kazvîni, *el-İzâh fi'ulûmi'l-belâga*, nşr. Muhammed Abdu'l-Mün'im Hifâcî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1414/1993), 2/94; Ali Bulut, *Belağat, Meânî-Beyan-Bedi'*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 339.
- 5 Hebye b. Kû, Üslûbu'l-hakîm beyne'l-Kur'âni ve'l-hadîsi'n-nebevîyyi's-şerîf (Cezayir: Câmiatü Ebî Bekir Belkâid, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- 6 Sâlih Kemâl Kâmil Mahmûd, "el-Üslûbu'l-hakîm fi'l-Hadîsi'n-Nebevîyyi fi Sahîhi'l-Buhârî", *Havliyyetü Külliyyetü'l-Luğati'l-Arabîyye bi'Z-Zegâzîg* 3/33 (2013), 2745-2687.
- 7 Ali Zevârî Ahmed, Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'ân'î'l-Kerîm (Cezayir: Câmi'atü'l-Kâsîdî Merbâh, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

pılmıştır. Adem Dölek, “Edebî Açıdan Hadislerde Üslûb-i Hakîm ve Önemi” adlı çalışmasında üslûb-ı hakîm sanatını ele aldıktan sonra dört hadis üzerinden Peygamberimizin eğitimci olarak üslûb-ı hakîm sanatını kullanımına dikkat çekmiştir.⁸ Hasan Uçar ise “Arap Dili Belâgatında el-Kavlu bi’l-Mûcib ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Uygulamaları” adlı çalışmasında el-Kavlu bi’l-Mûcib sanatının belâgattaki yerini, yakın sanatlarla münasebetini ve Kur’ân-ı Kerîm’deki uygulamalarını zikretmiştir.⁹ İsmail Bayer ise “İbn-i Kemâl’in el-Üslûbu’l-Hakîm Risâlesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâkî Eleştirisi” makâlesinde İbn-i Kemâl’in üslûb-ı hakîme dair var olan tanıma yaptığı eklemeleri ve örnek olarak zikrettiği iki hadisi ele almıştır.¹⁰ İsmail Durmuş’un Diyânet İslâm Ansiklopedisi’nde yer alan Üslûb-ı Hakîm maddesi de konunun tarihçesinin ve örneklerinin genel hatlarıyla verildiği bir çalışmadır.¹¹ Muhammed Emin Görgün ise “Hadislerde Üslûbu’l-Hakîm Sanatı ve Buhârî Örneği” adlı yüksek lisans tezinde, üslûb-ı hakîm sanatını *Sahîh-i Buhârî*’den otuz üç hadis üzerinden örnek vererek zikretmiştir.¹² Davut Ağbal da “Üslûb-ı Hakîm ve Kur’ân Belâgatındaki Yeri” çalışmasında üslûb-ı hakîmin kavramsallaşma süreci ve buna bağlı olarak el-kavlü bi’l-mûcibden farklılaştığı noktaları ortaya koymuş, bu sanatın Kur’ân’da yer aldığı âyetleri incelemiştir.¹³ Son olarak Elif Özcan ve Esra Hacımuftuoğlu “Gayeleri Bağlamında Kur’ân-ı Kerîm’de Üslûb-ı Hakîm Sanatı” adlı makalede üslûb-ı hakîm sanatının ilahi mesajları iletmedeki önemini ele alıp mezkur sanatın gayelerini ortaya koymuşlardır.¹⁴

Bu makalede, üslûb-ı hakîmin hadisler özelindeki yeri ve şârihler tarafından nasıl ele alındığı incelenmektedir. Belâgat ilminin önemli kavramlarından biri olan üslûb-ı hakîm üzerine farklı alanlarda çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da hadis şerhlerinde bu anlatım tarzının nasıl değerlendirildiği, hangi rivâyetlerin üslûb-ı hakîm kapsamında ele alındığı ve bu konuda ortaya çıkan ihtilafların mahiyetinin yeterince incelenmediği görülmektedir.

Bu makalenin temel inceleme konuları arasında, üslûb-ı hakîme örnek teşkil eden hadislerin tespiti, hadis şerh eserlerinde bu hadislerin nasıl ele alındığı, şârihlerin konu hakkındaki yorumları ve bu çerçevede ortaya çıkan tartışmalar yer almaktadır. Çalışmada öncelikle üslûb-ı hakîmin tanımı, tarihî gelişimi ve belâgat ilmindeki yeri üzerinde durulacak, ardından bu sanatın hadislerdeki kullanımına dair şerhlerdeki bilgilere yer verilecektir. Bu süreçte, hadis âlimlerinin üslûb-ı hakîm kavramına bakış açıları, benimsedikleri yöntemler ve ortaya koydukları eleştiriler incelenecektir. Bu incelemede sadece şerh literatüründe üslûb-ı hakîm olduğu kabul edilen rivâyetlerin değerlendirilmesiyle yetinilmeyecek, üslûb-ı hakîmin varlığı konusunda herhangi bir tartışma vârid olmamış rivâyetler de ele alınarak, konuya dair tartışmaya sebep olan hususlar daha geniş bir perspektiften değerlendirilmış olacaktır.

8 Adem Dölek, “Edebî Açıdan Hadislerde Üslûb-i Hakîm ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001), 325-341.

9 Hasan Uçar, “Arap Dili Belâgatında el-Kavlu bi’l-Mûcib ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Uygulamaları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (2013), 171-187.

10 İsmail Bayer, “İbn-i Kemâl’in el-Üslûbu’l-Hakîm Risâlesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâkî Eleştirisi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 215-231.

11 İsmail Durmuş, “Üslûb-ı Hakîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Eylül 2024).

12 Muhammed Emin Görgün, *Hadislerde Üslûbu’l-Hakîm Sanatı ve Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

13 Davut Ağbal, “Üslûb-ı Hakîm ve Kur’ân Belâgatındaki Yeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1015-1040.

14 Elif Özcan - Esra Hacımuftuoğlu, “Gayeleri Bağlamında Kur’ân-ı Kerîm’de Üslûb-ı Hakîm Sanatı”, *Ekev Akademi Dergisi* 93 (2023), 119-141.

1. Üslûb-ı Hakîm'in Tarifi ve Tarihsel Gelişimi

Arapça s-l-b (سلب) kökünden türetilmiş olan ve sözlükte yön, yol, yöntem¹⁵ anlamlarına gelen üslup kelimesi; terim olarak düşünme, tasvir etme ve bir ifade biçimi olarak tarif edilmiştir.¹⁶ Hakîm kelimesi ise, h-k-m (حكم) fiilinden türeyen, 'hikmet sahibi kişi' anlamına gelmektedir. Üslûb-ı hakîm de terkip olarak "Hikmetli kimsenin üslûbu ya da hikmetli üslûp" anlamına gelir.

Üslûb-ı hakîmin ilk defa Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (öl. 626/1229) tarafından terim olarak kullanıldığı ve tarifinin yapıldığı kabul edilmektedir. Sekkâkî üslûb-ı hakîmi "mütekellimin beklemediği bir şeyle ona cevap vermek veya soru sorana talep etmediği bir cevap vermek" şeklinde tanımlamıştır.¹⁷ Sekkâkî'den önce ise Ebû Osmân el-Câhiz (öl. 255/869) "el-luğz fî'l-cevâb" başlığı altında üslûb-ı hakîm sanatına benzer örnekleri, bu sanatı terim olarak zikretmeden incelemiştir.¹⁸ Abdülkâhîr el-Cürçânî (öl. 471/1078-79) de konuyu "muğâlata" bahsinde ele almış,¹⁹ İbn Ebû'l-İsba' (öl. 654/1256) bu sanatı "el-kavlu bi'l-mûceb" ismiyle kullanmış,²⁰ Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) ise üslûb-ı hakîm sanatının ele alındığı müstakil bir risale telif etmiş ve Sekkâkî'nin tanımına ilavelerde bulunmuştur.²¹

Sekkâkî üslûb-ı hakîm sanatının, muhataba beklemediği şekilde karşılık vermek (تلقى السائل بغير ما يتطلب) ve soru soran kişiye sormadığı bir cevap vermek (المخاطب بغير ما يترقب) şeklinde iki kısımdan oluştuğunu söylemiştir.²² Daha sonra belâgat eserlerinde bu tasnif detaylandırılmıştır. Buna göre üslûb-ı hakîm sanatının ilk kısmı muhatabın sözünün farklı bir manaya hamledilerek beklenen cevap yerine muhataba daha uygun olduğu düşünülen bir cevabın verilmesi; ikincisi ise soru soran kişiye sorduğu soru yerine asıl sorması gereken sorunun cevabının verilmesidir.²³

2. Hadislerde Üslûb-ı Hakîm

Hadislerdeki üslûb-ı hakîme ilk dikkat çeken tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir, hadis ve dil alimi olan Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî²⁴ olmuştur. *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen* adıyla talebesi Hatîb et-Tebrîzî'nin (öl. 741/1340) *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'ine yazdı-

15 Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, nşr. Muhammed Avad Murib (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2001), 12/302.

16 Ahmed eş-Şâib, *el-Üslûb Dirâsetün Belâgiyetün Tahliliyetün li Üsûli'l-Esâlibi'l-Edebiye* (Kahire: Mektebetu'n-Nehdetü'l-Misriyye, 1411/1991), 44.

17 Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 327.

18 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 2/100.

19 Ebû Bekir Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz*, ed. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1413/1922), 1/138.

20 Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdül'azîm İbn Ebû'l-İsba', *Tahrîru't-tahbîr: fî sinâ'ati's-şî'ri ve'n-nesri ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, nşr. Hafnî Muhammed Şeref (Mısır: Lecnetü İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, 1383/1963), 359.

21 Bayer, "İbn-i Kemâl'in el-Üslûbu'l-Hakîm Risâlesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâkî Eleştirisi", 219.

22 Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 327.

23 Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 2/94; Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Hanefî el-Kefevî, *el-Külliyât: Mu'cemün fî'l-mustalahât ve'l-furûku'l-lugaviyye*, nşr. Adnân Derviş - Muhammed Mısri (Beyrut: Musesesetü'r-Risâle, 1419/1998), 1/111.

24 Tîbî'nin aynı zamanda 725/1325 tarihinde yazdığı *et-Tibyân fî'l-me'ânî ve'l-beyân* isimli bir belâgat eseri mevcuttur. Bu eseri, 737/1337 tarihinde kendisi *Hadâiku'l-beyân fî Şerhi't-Tibyân* adıyla şerh etmiştir. bk. Halit Özkan, "Tîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ekim 2024.)

ğ 1 şerhte “Burada üslûb-i hakîm vardır.” demek suretiyle ilgili hadislerin bu yönünü dile getirmiştir.²⁵ Esasen Tîbî mukaddimede belirttiği gibi hadisleri şerh ederken lûgat, nahiv, meânî ve beyân ilminin gerektirdiği nükteleri ve latifeleri açıklama²⁶ amacına uygun olarak üslûb-i hakîm yanında diğer edebî sanatlara da işaret etmiştir.

Tîbî'nin ardından gelen hadis şârihleri gerek ondan nakilde bulunmak suretiyle gerekse kendi tespitleri ile üslûb-ı hakîmi eserlerinde zikretmişlerdir. Bunlar arasında üslûb-ı hakîme dair örneklerin çokça yer aldığı *Mişkâtü'l-Mesâbîh* şerhleri olan Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Mirkâtü'l-Mefâtîf*²⁷ ile Abdülhak ed-Dihlevî'nin (öl. 1052/1642) *Leme'âtü't-tenkîh*²⁸ örnek olarak söylenebilir. Ayrıca Kirmânî²⁹ (öl. 786/1384), İbn Hacer³⁰ (öl. 852/1449), Aynî³¹ (öl. 855/1451), Molla Gürânî³² (öl. 893/1488), Kastallânî³³ (öl. 923/1517), Münâvî³⁴ (öl. 1031/1622), İbn 'Allân³⁵ (öl. 1057/1648), Zürkânî³⁶ (öl. 1122/1710), Ebü'l-Hasan es-Sindî³⁷ (öl. 1138/1726), Halîl Ahmed es-Sehârenpûrî³⁸ (öl. 1346/1927), Enver Şâh el-Keşmîrî³⁹ (öl. 1351/1933), Ebü'l-Ulâ el-Mübârekpûrî⁴⁰ (öl. 1353/1935), Muhammed Emîn

25 Tîbî kırkın üzerinde hadis için üslûb-ı hakîmden bahsetmektedir. Örnek olarak bk. Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Tîbî, *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen*, nşr. Abdülhamid Hindâvî (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 2/435, 2/482, 2/538, 2/557.

26 Tîbî, *el-Kâşif*, 2/368.

27 Örnek olarak bk. Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultân el-Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-Mesâbîh*, nşr. Cemâl Aytânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/200, 1/216, 1/275, 1/398.

28 Örnek olarak bk. Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfeddîn b. Sa'dillâh Dihlevî, *Leme'âtü't-tenkîh fî şerhi Mişkâtü'l-Mesâbîh*, nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014), 1/305, 1/381, 1/598, 3/236.

29 Örnek olarak bk. Şemseddin Muhammed b. Yûsuf Ali b. Saîd Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1401/1981), 3/170, 7/61, 12/99, 22/35, 23/28.

30 Örnek olarak bk. Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-'Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1379), 3/226, 3/402, 6/12, 9/636, 10/560.

31 Örnek olarak bk. Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 3/271, 8/188, 14/90, 22/198, 23/96.

32 Örnek olarak bk. Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed el-Gürânî, *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdî ehâdisi'l-Buhârî*, nşr. Ahmed İzzu İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1429/2008), 1/112, 4/214, 7/368, 9/201, 10/182.

33 Örnek olarak bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebü Bekir Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ, 1323), 2/455, 3/109, 5/37, 7/422, 9/103.

34 Örnek olarak bk. Zeynüddîn Muhammed Abdürreâûf b. Tâcil'ârifin b. Ali el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmî'i's-sâgîr* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356), 2/12, 2/99, 3/470, 4/281, 5/236.

35 Örnek olarak bk. Muhammed Ali b. Muhammed es-Siddîkî eş-Şafî İbn 'Allân, *Delîlü'l-fâlihîn li turuku Riyâzi's-sâlihîn*, nşr. Halîl Me'mun Şeyhâ (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1425/2004), 1/172, 3/232, 5/22, 7/19, 8/346.

36 Örnek olarak bk. Ebü Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*, nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003), 2/340, 2/341, 3/123.

37 Örnek olarak bk. Ebü'l-Hasan Nûreddîn Muhammed b. Abdülhâdî Sindî, *Fethu'l-vedûd bi şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Zekî el-Havlî (Medine: Mektebetü Ezvâ'i'l-Menâr, 1431/2010), 1/21, 3/135, 3/400.

38 Örnek olarak bk. Halîl Ahmed Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006), 1/185, 2/132, 2/568, 6/530, 9/324.

39 Örnek olarak bk. Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Bedri 'Âlem Mir'âtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/459, 3/74, 3/371, 4/183; a.mlf. *el-'Arfü's-şezî 'alâ Câmî'i't-Tirmizî*, nşr. Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/70, 1/100, 1/162, 1/325, 2/347.

40 Örnek olarak bk. Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-'ahvezî şerhu Câmî'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 5/470, 6/284, 7/52, 8/390, 10/214.

el-Hererî⁴¹ (öl. 1441/2019) ve Muhammed b. Ali el-İtyûbî⁴² (öl. 1442/2020) gibi hadis şârihleri üslûb-ı hakîme değinmişlerdir. Hadislerdeki üslûb-ı hakîmin varlığını ifade eden âlimler bazen “Burada üslûb-ı hakîm vardır.” diye yetinmekle birlikte çoğu zaman hangi açıdan üslûb-ı hakîm olduğunu açıklama yoluna gitmişlerdir.

2.1. Hadislerdeki Üslûb-ı Hakîm Sanatının Değerlendirilmesi

Belâgat âlimlerinin üslûb-ı hakîmi iki kısımda incelemelerine paralel olarak konu burada da iki başlık altında değerlendirilecektir. Her bir başlığa dahil olabilecek rivâyetlerden örnekler verilip hadis şârihlerinin tespit ve tenkitlerine değinilecektir.

2.1.1. Muhataba beklemediği şekilde karşılık vermek (تلقي المخاطب بغير ما يترقب)

Muhataba beklemediği şekilde karşılık vermekten kasıt, sorulan bir sorunun muhtemel cevabı dışında bir cevap verilmesidir. Üslûb-ı hakîmin bu türüne verilen örnekler bazen tartışılmıştır. Beklenen cevabın ne olduğu sorusu tartışmanın temelini oluşturmaktadır. Verilen cevap bir açıdan beklenen cevap olabilirken bir başka açıdan beklenmeyen cevap olarak değerlendirilebilir. Örnekler üzerinden konuyu ele almaya çalışalım:

Selmân-ı Fârîsî’den nakledildiğine göre, müşriklerden biri alay ederek “Arkadaşınızın size tuvaleti nasıl yapmanız gerektiğini bile öğrettiğini görüyorum.” deyince Selmân “Evet peygamberimiz bize kibleye dönerek tuvalet yapmamızı, sağ elimizle taharetlenmemizi, tezek ve kemik kullanmamızı en az üç taş kullanarak temizlenmemizi emretti.” demiştir.⁴³ Tîbî hadisin şerhinde şöyle demektedir: “Selmân’ın verdiği cevap üslûb-ı hakîmdir. Çünkü müşrik alay ettiğinde, Selmân’ın onu ya tehdit etmesi ya da susması gerekirdi. Ancak söylenene ve yapılan alaya aldırış etmeyerek cevabını, ciddi şekilde soru sorana cevap veren bir mürşit edasıyla verdi.”⁴⁴ Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî ise şu ifadelerle Tîbî’ye itiraz etmektedir:

“Daha doğru olan bunun müşrike bir cevap olduğudur. O müşrikin alay etmek için sebep olarak gördüğü şey, Müslümanların düşmanlarına karşı açıkça dile getirdiği bir durum değildir. Öte yandan bu meselenin ayrıntılı olarak bilinmesi akıl tarafından makul görülür. Ayrıca genel anlamda bahsedilmesi hoş karşılanmayan bir mesele olması sebebiyle onunla alay edilmesine aldırış edilmez. Dolayısıyla bu cevap üslûb-ı hakîm olarak adlandırılmaz.”⁴⁵

Ebû Hüreyre’den rivâyet edilen bir başka misalde ise Allah Resûlü Mekke yolunda yürüyordu. Cümdan denilen dağın yanından geçti ve “Yürüyün! Bu cümdandır. Müferridler öne geçti.” buyurdu. Ashab “Müferridler nedir yâ Resûlallah?” dediler. Hz. Peygamber “Allah’ı

41 Örnek olarak bk. Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Uremî el-Alevî Hererî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdi'l-behhâc fî şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc* (Mekke: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 11/335, 13/181, 19/197, 24/498; a.mlf. *Mürşidü zevî'l-hicâc ve'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018), 11/47, 17/148.

42 Örnek olarak bk. Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Vellevî el-İtyûbî, *el-Bahru'l-muhîtu's-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426-1436), 6/502, 18/205, 22/58, 30/628, 41/264.

43 Müslim, “Tahâret”, 57 (No. 262).

44 Tîbî, *el-Kâşif*, 3/782-783.

45 Ebû'l-Hasan Nüreddîn Muhammed b. Abdülhâdî Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Halîl Me'mûn Şîha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1416/1996), 1/201.

çok zikreden erkek ve kadınlardır.” buyurdu.⁴⁶ Tîbî hadis hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Belki de onlar bir gazve veya seferden dönüyorlardı. Memleketlerini özlemişlerdi. Bundan dolayı bazıları hızlıca ilerledi, bir kısmı da geride kaldı. Hz. Peygamber de geride kalanlara “ilerleyin evler yaklaştı, müferridler öne geçti” buyurdu. Müferridlerin kimler olduğunu soran sahâbeye ise konu dışına çıkarak üslûb-ı hakîmle, siz bırakın bunu, kimlerin öne geçtiğini görüyorsunuz. Asıl olarak hayırda öne geçenleri sorun anlamında “Allah’ı çok zikreden erkek ve kadınlardır.” diye cevap verdi.⁴⁷ İbn Hacer el-Heytemî (öl. 974/1567) ise Tîbî’nin bu ifadelerinin varsayımdan ibaret olduğunu belirterek “Cümdan Dağı Medine’ye bir gecelik mesafededir. Acele edip öne geçme ancak Medine’yi gördüklerinde mümkün olabilirdi. Bu takdirde de ashab müferridleri sormazdı.” diyerek burada üslûb-ı hakîm olduğu görüşünü tenkit etmiştir.⁴⁸

Bir başka örnekte ise Huzeyfe b. Yemân’ın naklettiğine göre ashâb Allah Resûlü’ne “Bir halife tayin etseniz...” dedi. Hz. Peygamber de “Size bir halife tayin etmiş olsam ve siz ona karşı gelseniz, azap görürsünüz. Ama Huzeyfe size ne söylerse onu tasdik edin. Abdullah b. Mes’ûd size nasıl okutursa öyle okuyun.” buyurdu.⁴⁹ Tîbî’ye göre burada üslûb-ı hakîmle cevap verilmiş olup halife tayin etmesini talep edenlere Hz. Peygamber “Halife atamamı bırakın. Sizi ilgilendiren, kitap ve sünnet ile amel etmektir, o halde onlara sıkı sıkıya tutunun.” demek istemiştir. Sorunun cevabı olarak sadece halife tayin etmemesinin gerekçesini bildirmemiş ayrıca iki sahâbînin önemi konusunda onların dikkatlerini çekmiştir. Bu iki sahâbînin zikredilmesinin hikmeti; Huzeyfe’nin insanları dünya fitnelerine karşı ikaz eden ve Abdullah b. Mes’ûd’un ise onları ahiret işleri konusunda uyaran biri olmasıdır.⁵⁰ Abdülhak ed-Dihlevî ise Tîbî’nin görüşünü naklettikten sonra burada üslûb-ı hakîm olmadığını söyler. Aslında Hz. Peygamber’in Abdullah b. Mes’ûd üzerinden bir anlamda Hz. Ebû Bekir’in halifeliğine işaret ettiğine dair görüşe yer verir. Ardından o, İbn Mes’ûd’un Hz. Ebû Bekir’i kastederek; “Allah Resûlü’nün (imâmette) öne geçirdiği birini biz (hilâfette) geri atamayız. Allah Resûlü’nün dinimiz konusunda kendisinden razı olduğu birinden, biz dünyamız konusunda nasıl râzî olmayız?” dediğini nakleder.⁵¹ Ali el-Kârî ise Dihlevî’ye benzer bir şekilde şöyle der: “Zahir olan görüşe göre bu, kendisinden önceki ifadenin anlamını pekiştiren bir ziyadedir. Burada, “Ben size halife tayin etmiyorum fakat siz “bu ikisinin sözlerini dinleyin.” denilmek istenmiştir.”⁵²

Diğer bir misalde Ukbe b. Âmir Hz. Peygamberle karşılaşır ve “Kurtuluş nedir?” diye sorar. Allah Resûlü de “Dilini tut, evinde geçirdiğin süreyi artır ve günahın için ağla.” buyurur.⁵³ Tîbî “Burada üslûb-ı hakîmle cevap verilmiştir, kurtuluşun hakikati sorulmuş, ancak ona sebep olan şey söylenmiştir.” demiştir.⁵⁴ Ali el-Kârî, Tîbî’nin bu açıklamasına “Bu yorumda bir zorlama ve sahâbe hakkında uygun olmayan bir yorum vardır. Çünkü bu yorum,

46 Müslim, “Zikir ve Duâ”, 4 (No. 2676).

47 Tîbî, *el-Kâşif*, 5/1722.

48 Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Heytemî, *Fethu'l-ilâh fî şerhi'l-Mışkât*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2015), 7/305.

49 Tirmizî, “Menâkıb”, 39 (No. 3812). Tirmizî hadis hakkında “hasen” demiştir.

50 Tîbî, *el-Kâşif*, 12/3946-3947.

51 Dihlevî, *Leme'âtü't-tenkih*, 9/773-774.

52 Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 11/378.

53 Tirmizî, *Sünen*, “Zühed”, 60 (No. 2406). Tirmizî hadis hakkında “hasen” demiştir.

54 Tîbî, *el-Kâşif*, 10/3123.

sahâbenin kurtuluşun hakikatini bilmekten uzak olmasını gerektirir. Doğru olan, sorunun “Kurtuluşun sebebi nedir?” şeklinde anlaşılmasıdır, zira cevap da buna işaret etmektedir.⁵⁵ diyerek itiraz etmiştir.

Ebû Ümâme’nin rivâyetinde ise bir adam Hz. Peygamber’e “İman nedir?” diye sorar. Resûl-i Ekrem “İyiliklerin seni sevindiriyor ve yaptığın hatalar üzüyor ise sen müminsin.” buyurur. Adam bu sefer “Günah nedir?” diye sorar. Hz. Peygamber “İçinde bir şey şüphe uyandırıyor, onu bırak.” buyurur.⁵⁶ Ali el-Kârî, verilen cevabın üslûb-ı hakîm çerçevesinde değerlendirildiğini aktarmaktadır.⁵⁷ Ancak, bu görüşün kime ait olduğunu belirtmeden “قيل” ifadesini kullanması ve bu yaklaşımı eleştirmemesi dikkat çekicidir. Oysa bir önceki benzer örnekte, Tîbî’nin yorumuna itiraz ederek “Bu yorumda bir zorlama ve sahâbe hakkında uygun olmayan bir değerlendirme vardır.” demişti. Aslında mevcut örnek eleştiriye daha açıktır. Zira sahâbenin imanın ne olduğunu bilmemesi düşünülemez. Ayrıca sahâbî, Hz. Peygamber’in cevabına itiraz etmeden “Günah nedir?” sorusunu yöneltmiş ve yine aldığı cevaba herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Bu durum, sorularına maksadına uygun bir cevap aldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Öte yandan dikkat edilirse Allah Resûlü, her iki soruya da benzer doğrultuda cevap vermiştir. “İman nedir?” sorusuna, imanın işaretini belirten bir açıklama yapmış; “Günah nedir?” sorusuna ise günahın alametine işaret eden bir cevap vermiştir. Bütün bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, soru soran sahâbînin aslında iman ve günahın insanda nasıl bir etki oluşturduğunu sormak istediği anlaşılmaktadır. Bu durumda, verilen cevabın üslûb-ı hakîm kapsamında değerlendirilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Benzer bir hadisede Enes b. Mâlik’ten nakledildiğine göre bir adam yolculuğa çıkmak niyetinde olup Hz. Peygamber’e gelerek “Bana azık ver ey Allah’ın Resûlü!” der, Resûl-i Ekrem de “Allah seni takva ile azıklandırır.” buyurur. Adam “Artır.” der. Hz. Peygamber bu sefer “Allah günahlarını bağışlasın.” buyurur. Adam tekrar “Anam babam sana feda olsun artır.” deyince Resûlullah “Allah bulunduğun her yerde sana hayrı kolaylaştırsın.” buyurur.⁵⁸ Tîbî, “Muhtemelen bilinen bir yiyecek istedi, Allah Resûlü de senin azığın haramlardan kaçıp günahlardan sakınmaktır, anlamında üslûb-ı hakîm ile cevap verdi.” demiştir.⁵⁹ Burada azık talebinde bulunan zâtın Hz. Peygamber’in verdiği cevap karşısında bunu iki defa artırmasını talep etmesi ilk aldığı cevabın arzu ettiği şey doğrultusunda olduğu hissini vermektedir. Ayrıca bu sahâbî “Azıklanın, hiç şüphesiz azığın en hayırlısı takvadır.”⁶⁰ mealindeki âyetin farkında olarak Hz. Peygamber’e gelmiş olabilir. Bakıldığında gerçekten yiyeceğe ihtiyacı olan biri için, bu zaruri ihtiyacını dile getirdiğinde yukarıdaki gibi bir cevap almak onu şaşırtabilir ve onun ihtiyacının karşılanması için talebini yinelemesine de sebep olabilir. Tîbî’nin bir ihtimal olarak dile getirdiği üslûb-ı hakîm görüşü bu gibi ihtimallerle zayıflamış gözükmektedir.

Câbir b. Abdullah’tan rivâyet edilen son misalde, Câbir’in kendisi üzgün bir halde Hz.

55 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ*, 9/74.

56 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/497 (No. 22166). Şuayb el-Arnaût “hadis sahihtir” demiştir.

57 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ*, 1/200.

58 Tirmizî, “De’avât”, 45 (No. 3444). Tirmizî hadis hakkında “hasen-garib” demiştir.

59 Tîbî, *el-Kâşif*, 4/1691.

60 el-Bakara 2/197.

Peygamber’e rastlayınca Resûl-i Ekrem “Seni neden bu halde görüyorum?” diye sorar. Câbir “Ey Allah’ın Resûlü, babam Uhud’da şehit oldu, arkada bakıma muhtaç çocuklar ve borç bıraktı.” der. Hz. Peygamber “Allah’ın babanı nasıl karşıladığını sana müjdeleyeyim mi?” buyurur. Câbir “Buyur ey Allah’ın Resûlü!” deyince Resûlullah sözlerine şöyle devam eder: “Allah bir kimse ile ancak perdenin arkasından konuşur. Fakat babanı diriltti ve onunla yüz yüze konuşarak, Ey kulum! İşte, sana istediğini vereyim, buyurdu. Baban da, Ey Rabbim, beni tekrar dirilt de ikinci defa şehit olayım, dedi. Allah da benim ölenlerin tekrar dünyaya dönmeyecekleri konusundaki hükmüm verilmiştir, buyurdu. Sonra da “Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın...”⁶¹ mealindeki âyetini indirdi.”⁶² Tîbî hadis hakkında şunları söylemiştir: “Burada üslûb-ı hakîm vardır. Şu demek istenmiştir: Dünyalık işlerle, aile fertlerinin geçimi ve borçlarının ödenmesiyle ilgili endişelenme. Allah, Resûlü’nün bereketiyle borcunu ödemene imkân lütfedecektir. Sana babanın Allah’a ne denli yakın olduğunu ve Allah katında elde ettiği ikram ve lütufları müjdeliyorum.”⁶³ Bu örnekteki üslûb-ı hakîm değerlendirmesi de tenkide açık durmaktadır. Hz. Peygamber Câbir’e üzüntülü halini sormuş o da babasının şehadetiyle üzerine kalan bazı hususları dile getirmiştir. Dikkat edilirse Câbir’in tek üzüntüsü üzerine kalan işler değildir. Onun öncesinde babasının şehadeti de Câbir’i üzmüştür. Bu sebeple Hz. Peygamber’in babası hakkındaki verdiği teselli, onu üzen temel meseleyi ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Ayrıca Câbir sadece Resûl-i Ekrem’in hâlini sormasına cevap vermiş, kendisi soru sormamış ve bir talepte bulunmamıştır.

2.1.2. Muhataba sormadığı bir cevap vermek (تلقى السائل بغیر ما يتطلب)

Bu kısımdaki örneklerde Hz. Peygamber sorulan soruya beklenen cevabı vermenin yanında muhatabın sormadığı bir hususu da dile getirmektedir. Buna dair örneklerde görebildiğimiz kadarı ile bir tartışma olmamıştır. Çünkü Hz. Peygamber muhataba istediği cevabı vermiş ayrıca soruda olmayan bir başka şeyi de dile getirmiştir.

Mesela, Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre bir adam⁶⁴ Resûlullah’a “Biz deniz yolculuğu yaparız ve beraberimizde az su bulundururuz, o suyla abdest alırsak içme suyumuz kalmayacak ve susuz kalacağız. Bu durumda deniz suyundan abdest alabilir miyiz?” diye sorar, Hz. Peygamber “Denizin suyu temiz, ölüsü de helaldir.” buyurur.⁶⁵ Ali el-Kârî’nin de belirttiği gibi burada fazladan bir cevapla üslûb-ı hakîm vardır.⁶⁶ Sahâbe, deniz suyunun abdest açısından hükmünü sorarken, Allah Resûlü soruya “Denizin suyu temiz ve ölüsü de helaldir.” buyurarak deniz suyunu abdestte kullanabilecekleri gibi denizde av da yapabileceklerini ifade etmiştir. Bu örnekte Hz. Peygamber beklenen cevabı vermenin yanında ziyade bilgilendirme yapma yolunu tercih etmiş bulunmaktadır.

Bir başka misalde Selmân, Hz. Peygamber’e “Tevrat’ta okudum ki, yemeğin bereketi yemekten sonra (el ve ağız) yıkamadır.” der. Resûlullah da “Yemeğin bereketi yemekten

61 Âl-i İmrân 3/169.

62 Tirmizî, “Tefsîr”, 4 (No. 3010). Tirmizî hadis hakkında “hasen-garib” demiştir.

63 Tîbî, *el-Kâşif*, 12/3949.

64 İsmi hakkında bazı ihtilaflar olmakla birlikte bahsi geçen sahâbî’nin Abdullah el-Müddicî olduğu ifade edilmiştir. bk. Dihlevî, *Leme’âtü’t-tenkîh*, 2/207.

65 Mâlik, “Tahâret”, 12 (No. 41); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 39 (No. 83); Tirmizî, “Tahâret”, 52 (No. 69). Tirmizî hadis hakkında “hasen-sahih” demiştir.

66 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ*, 2/33.

önce ve sonraki yıkamalardadır.” buyurur.⁶⁷ Tîbî “Burada Resûl-i Ekrem Selmân’ın söylediğini ikrar edip ziyade bir bilgi ile üslûb-ı hakîmle cevap vermiştir.” demiştir.⁶⁸ Örnekte görüldüğü üzere Selmân Tevrat’tan hatırladığı bir bilginin büyük ihtimalle doğruluğunu teyit için Hz. Peygamber’e sormuş, Resûlullah da bunun doğruluğunu kabul ettikten sonra öncesindeki yıkamada da bereketin olduğunu belirtmiştir.

Diğer bir örnekte ise Hz. Ali mezinin durumunu sormuş Hz. Peygamber de “Meziden dolayı abdest, meniden dolayı gusûl gerekir.” diye cevap vermiştir.⁶⁹ Ali el-Kârî “burada üslûb-ı hakîm’in türlerinden biri vardır” demiştir.⁷⁰

Sonuç

Belâgat ilminin bed’ kısmında yer alan üslûb-ı hakîm, günümüzde de önemli bir söz sanatı olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar öncesinde bu konuya kısmî olarak temas edilmişse de literatürde ilk kez Sekkâkî tarafından açık bir şekilde tanımlanmıştır. Sekkâkî, üslûb-ı hakîmi, “Mutekellimin beklemediği bir şeyle ona cevap vermek veya soru sorana talep etmediği bir cevap vermektir.” şeklinde tarif etmiş ve böylece bu sanatın belâgat alanında sistemli bir şekilde incelenmesine zemin hazırlamıştır.

Üslûb-ı hakîm kavramı, Sekkâkî’den yaklaşık bir asır sonra hadis şerh geleneğinde belirgin bir yer edinmiştir. Bu bağlamda Tîbî’nin *el-Kâşif ‘an hakâ’iki’s-sünen* adlı eserinde bu kavrama sıkça yer verdiği görülmektedir. Nitekim kırka yakın hadiste üslûb-ı hakîmin varlığına işaret eden Tîbî, sonraki şârihler için bir model oluşturmuş, birçok müellif onun izin-den giderek ilgili rivâyetleri eserlerinde değerlendirmiştir. Hadis şerhleri incelendiğinde, üslûb-ı hakîme dair yapılan yorumların büyük bir kısmının doğrudan Tîbî’ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Ali el-Kârî ve Abdülhak ed-Dihlevî gibi âlimlerin de hadis şerhlerinde üslûb-ı hakîm konusuna önem verdiği görülmektedir.

Ancak hadis şerhlerinde üslûb-ı hakîmin tespitine dair bazı tartışmaların bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Özellikle Tîbî’den nakilde bulunan sonraki âlimler, onun bazı değerlendirmelerine itiraz etmiş ve üslûb-ı hakîmin varlığını sorgulamışlardır. Tartışmaların büyük bir kısmı, muhataba beklenmedik bir şekilde karşılık verme hususunda âlimler arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Kimi zaman verilen cevabın, aslında muhatabın beklediği cevap olduğu öne sürülmüş, dolayısıyla ilgili rivâyetlerin gerçekten üslûb-ı hakîm kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılmıştır.

Zira örneklerin önemli bir kısmı Ebû Hüreyre’nin aktardığı şu rivâyetteki gibi net değildir: Bir adam⁷¹ Hz. Peygamber’den tavsiye istemiş, Resûl-i Ekrem ona “Öfkelenme.” buyurmuştur. Adam talebini birkaç kez tekrarlamış ancak her seferinde aynı cevabı almıştır.⁷²

67 Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 11 (No. 3761); Tirmizî, “Et’ime”, 39 (No. 1846). Şuayb el-Arnaût “râvîlerden Kays b. er-Rebî sebebiyle isnadı zayıftır” demiştir.

68 Tîbî, *el-Kâşif*, 9/2854.

69 Tirmizî, “Tahâret”, 83 (No. 114). Tirmizî hadis hakkında “hasen-sahih” demiştir.

70 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 2/33

71 Bahsi geçen sahâbînin, İbn Ömer veya Hârise b. Kudâme ya da Ebû Süfyan b. Abdullah olduğu söylenmiştir. bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih*, 9/291.

72 Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5765).

Burada, tavsiye isteyen kişinin ikinci ve üçüncü talebinde farklı bir cevap beklediği açıktır. Ancak Hz. Peygamber, ilk cevabını tekrarlayarak muhatabının beklediği şeyin aksine bir tutum ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, üslûb-ı hakîm kapsamında değerlendirilen rivâyetlerde Hz. Peygamber'in sorulara beklenen cevabı vermek yerine daha önemli gördüğü bir noktaya dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kimi durumlarda sorulara doğrudan beklenen cevabı vermiş olması da ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla, hadislerde üslûb-ı hakîmin varlığını kesin bir şekilde belirlemek her zaman mümkün olmamakta, değerlendirmeler çoğunlukla yorum farklılıklarına dayanmaktadır.

Kaynakça | References

Ağbal, Davut. “Üslûb-ı Hakîm ve Kur’ân Belâgatındaki Yeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1015-1040. <https://doi.org/10.33415/daad.743190>.

Ahmed, Ali Zevârî. *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Cezayir: Câmi'atü'l-Kâsidî Merbâh, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Bayer, İsmail. “İbn-i Kemâl'in el-Üslûbu'l-Hakîm Risâlesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâkî Eleştirisi”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (2016), 215-231. <https://doi.org/10.29288/ilted.304767>.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Beyrut: el-Yemâme, 3. Basım, 1407/1987.

Bulut, Ali. *Belâgat-Meânî-Beyan-Bedî*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2013.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.

Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-İcâz*. ed. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 3. Basım, 1413/1922.

Dihlevî, Ebû'l-Mecd Abdülhak b. Seyfeddîn b. Sa'dillâh. *Leme'âtü't-tenkîh fi şerhi Mişkâtî'l-Mesâbih*. nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî. 10 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014.

Dölek, Adem. “Edebî Açından Hadislerde Üslûb-i Hakîm ve Önemi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001), 325-341.

Durmuş, İsmail. “Üslûb-ı Hakîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/381-382. Erişim 02 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ustlub-i-hakim>

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. nşr. Muhammed Avad Murib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001.

Gürânî, Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâdî ehâdîsi'l-Buhârî*. nşr. Ahmed İzzu İnâye. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008.

Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Uremî el-Alevî. *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravdi'l-behhâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Mekke: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Uremî el-Alevî. *Mürşidü zevi'l-hucâ ve'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018.

Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Fethu'l-ilâh fi şerhi'l-Mişkât*. nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

İbn 'Allân, Muhammed Ali b. Muhammed es-Siddîkî eş-Şafîî. *Delîlül-fâlihîn li turukı Riyâzî's-sâlihîn*. nşr. Halil Me'mun Şeyhâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1425/2004.

İbn Ebû'l-İsba', Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdül'azîm. *Tahrîru't-tahbîr: fî sinâ'ati's-şî'ri ve'n-nesri ve beyânî i'câzî'l-Kur'ân*. nşr. Hafîn Muhammed Şeref. Mısır: Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-İslâmî, 1383/1963.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-'Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdulaziz b Abdullah b Bâz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1379.

İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Vellevî. *el-Bahru'l-muhîtu's-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 45 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1426-1436.

Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultân el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*. nşr. Cemâl Aytânî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü'l-Kübrâ, 1323.

Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. nşr. Muhammed Abdu'l-Mün'im Hifâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1414/1993.

Kefevî, Ebû'l-Bekâ Eyyûb b Mûsâ el-Hüseynî el-Hanefî. *el-Külliyât: Mu'cemün fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*. nşr. Adnân Derviş - Muhammed Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1419/1998.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh. *el-'Arfü's-şezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 1425/2004.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh. *Feyzu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Bedr-i 'Âlem Mir'âtî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf Ali b. Saîd. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 1401/1981.

Kû, Hebye b. Üslûbu'l-hakim beyne'l-Kur'ânî ve'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf. Cezayir: Camiati Ebû Bekir Belkâid, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Mahmûd, Sâlih Kemâl Kâmil. "el-Üslûbu'l-hakim fi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi fî Sahîhi'l-Buhârî". *Havliyyetü Külliyyeti'l-Luğati'l-'Arabiyye bi'z-Zegâzig* 3/33 (2013), 2745-2687.

Mâlik, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebû Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. nşr. Muhammed Fuâd b Abdalbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 1406/1985.

Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-'ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Ali. *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Özcan, Elif - Hacımüftüoğlu, Esra. “Gayeleri Bağlamında Kur’ân-ı Kerîm’de Üslûb-ı Hakîm Sanatı”. *Ekev Akademi Dergisi* 93 (2023), 119-141. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1200803>.

Özkan, Halit. “Tîbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/126. Erişim 28 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tibi>

Sehârenpûrî, Halîl Ahmed. *Bezlü'l-mechûd fî halli Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1987.

Sindî, Ebû'l-Hasan Nûreddîn Muhammed b. Abdülhâdî. *Fethu'l-vedûd bi şerhi Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Zekî el-Havlî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü Ezvâ'i'l-Menâr, 1431/2010.

Sindî, Ebû'l-Hasan Nûreddîn Muhammed b. Abdülhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Halîl Me'mûn Şîha. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1416/1996.

Şâib, Ahmed. *el-Üslûb Dirâsetün Belâgiyetün Tahliliyetun li Üsûli'l-Esâlibi'l-Edebiye*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdetü'l-Mısriyye, 1411/1991.

Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah. *el-Kâşif'an hakâ'iki's-sünen*. nşr. Abdülhamid Hindâvî. 13 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. *Sünen*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Uçar, Hasan. “Arap Dili Belâgatında el-Kavlu bi'l-Mûcib ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Uygulamaları”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (2013), 171-187. <https://doi.org/10.17120/omuifd.20062>.

Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*. nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003.